

Василь Сухомлинський та проблема розумового виховання школярів

Надія КАЛІНІЧЕНКО,

доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки, психології і корекційної освіти Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського

У контексті розвитку сучасного суспільства, динамічних змін в усіх сферах людської діяльності зростає потреба у формуванні творчої особистості з високим рівнем інтелектуальних і креативних можливостей, здатної до створення та засвоєння інновацій у будь-якій галузі. Вирішення цього важливого завдання покладено насамперед на систему освіти, що потребує принципово нових підходів до навчання, виховання та підготовки до самостійного життя підростаючого покоління, постійного оновлення форм і методів навчання з метою більш ефективного їх впливу на розвиток творчої особистості учня.

Розумове виховання в теорії навчання розглядається як цілеспрямована діяльність педагогів з розвитку розумових сил і мислення учнів, формування в них культури розумової праці. У психолого-педагогічній літературі вживають також термін «розумовий розвиток» – розвиток, спрямований на удосконалення інтелектуальної сфери і здібностей особистості. Мета розумового виховання – забезпечення засвоєння учнями основ наук, розвиток їх пізнавальних здібностей і формування на цій основі наукового світогляду. Його змістом є система фактів, понять, положень з усіх галузей науки, культури і техніки. Ці знання мають бути систематизовані, постійно поповнюватися й оновлюватися. Реалізація засад розумового виховання школярів неможлива без урахування і застосування на практиці досягнень вітчизняної та зарубіжної науки, зокрема психолого-педагогічних досліджень у царині формування механізму творчості, які можна узагальнити за напрямками:

- вчення про закономірності розумового розвитку учнів і формування в них творчих здібностей, а також про педагогічне керівництво цим процесом (Л.Виготський, Г.Костюк, В.Сухомлинський);
- теорія асоціативності засвоєння знань (С.Рубінштейн);
- теорія поетапного формування розумових дій (П.Гальперін);
- теорія узагальнення форм і способів пізнання (Д.Ельконін, В.Давидов).

Значний інтерес викликають ідеї вчених щодо умов засвоєння понять учнями та успішного вирішення ними розумових задач – психологічних основ навчання й розвитку особистості. На думку Л.Виготського, на вчителя покладаються функції консультанта, організатора пізнавального процесу; учень одержує дозоване в часі навчальне завдання, необхідні засоби для його вирішення і стає

особисто відповідальним за хід і результати роботи [2, с. 233]. Саме у процесі такого навчання можуть ефективно формуватися інтелектуальні здібності школярів, адже самостійне вирішення навчального завдання, вибір для цього тих чи інших засобів, почуття особистої відповідальності за результат допомагають сформувати певні уміння та навички.

Л.Виготський також звертає увагу на те, що розвиток дитини відбувається у процесі її спеціально організованого навчання і виховання [там само, с. 388]. Вченому вдалося відкрити «зону найближчого розвитку дитини», показати роль педагогічної допомоги і керівництва в навчально-виховному процесі. За теорією асоціативності Ю.Самаріна, об'єднання асоціативних рядів у системи забезпечує формування інтелекту та творчості, яке відбувається під час аналітико-синтетичної роботи суб'єкта в процесі пізнання. «Знаходження шляху розв'язання задачі, – наголошував Г.Костюк, – полегшується в тих випадках, коли можна підвести нову задачу під певну категорію або тип старих відомих задач і скористатися з раніше випробуваних способів їх розв'язання» [4, с. 128].

З проблеми розумового виховання школярів розроблено такі теорії:

- змістового узагальнення (Д.Ельконін, В.Давидов);
- розвивального навчання (Л.Занков);
- поетапного формування розумових дій (П.Гальперін, Н.Тализіна);
- програмованого навчання.

Д.Ельконін зазначає, що розумовий розвиток відбувається не лише внаслідок накопичених знань, а й завдяки освоєнню мислительських операцій, які охоплюють: навчальну задачу, складену за змістом і способом дії; навчальні дії, внаслідок яких формуються способи заданої дії та певні творчі здібності; контрольні дії на зіставлення розумових операцій з

їх зразком; оцінки тих змін, що відбулися в самому суб'єкті [7, с. 219].

Під час вирішення учнями завдань певного типу вони накопичують досвід самостійної творчої пізнавальної діяльності з використанням орієнтовної основи розумових дій (А.Алексюк, В.Давидов, Г.Костюк, В.Онищук).

Оминувши роботу учнів за певним навчальним алгоритмом, намагаючись відразу навчити їх евристичним способам здобуття знань і вмінь, педагоги ігноруватимуть природну єдність репродуктивної й творчої пошукової діяльності, від чого застерігає більшість учених. «Важко собі уявити, – пише М.Кларін, – щоб навчання завжди зводилося до організації чистої репродукції, ще більш нереально уявити собі навчання на суто дослідницькій основі» [5, с. 4]. У процесі розумового виховання школяр повинен навчитися мислити. *Мислення* розглядається вченими як процес опосередкованого й узагальненого пізнання предметів та явищ об'єктивної дійсності в їх істотних властивостях, зв'язках і відносинах. У процесі цілеспрямованого навчання й учіння, відповідно до індивідуальних особливостей, в учнів розвиваються різні види мислення: *діалектичне* – вміння бачити в явищі суперечності, тенденції розвитку, зародження нових знань; *логічне* – встановлення узагальнених зв'язків між новими знаннями і раніше засвоєним матеріалом, приведення їх до певної системи; *абстрактне* – абстрагування від неістотних, другорядних ознак, виділення загальних та істотних і на цій основі формування абстрактних понять; *узагальнювальне* – знаходження загальних принципів і способів дій, що поширюються на певні явища; *категоріальне* – вміння об'єднувати поняття в класи і групи на підставі певних істотних ознак подібності; *теоретичне* – здатність до засвоєння знань високого рівня узагальнення, розуміння наукових засад і принципів розвитку певних галузей знань, виявлення залежності та закономірності наявних між явищами зв'язків; *індуктивне* – рух думки від окремого до загального, від фактів до узагальнень, висновків; *дедуктивне* – рух думки від загального до окремого; *алгоритмічне* – неухильне дотримання інструкції, за якою вказується певна послідовність дій, що забезпечує отримання результату; *технічне* – розуміння наукових засад і загальних принципів виробничих процесів; *репродуктивне* – актуалізація засвоєних знань з метою вирішення завдань відомого типу або виконання дій у знайомих умовах; *продуктивне* – самостійне вирішення людиною нових завдань на основі набутих знань, а також із використанням нових даних, способів і засобів, необхідних для їх вирішення; *системне* – здатність виявляти зв'язки між науками, розуміти загальнонаукові закони, покладені в основу їх розвитку, мати загальні уявлення про закономірності розвитку природи і суспільства.

Особлива роль у розумовому вихованні належить формуванню інтелектуальних умінь. Цьому сприяє робота з різними типами завдань:

дослідницькими (спостереження, дослідництво, підготовка експерименту, пошуки відповіді в науковій літературі, екскурсії та експедиції з метою збирання матеріалу тощо); *порівняльними* (від простіших до порівнянь, що виявляють подібність або відмінність понять, складних явищ); *на впорядкування мислительних дій*, використання алгоритмів або самостійне їх складання; *пов'язані з аналізом та узагальненням* ознак для виокремлення явища в певний клас чи вид. Успіх навчальної діяльності учнів, їх розумовий розвиток значною мірою залежать і від рівня сформованості в них навчальних умінь.

До *умінь культури розумової праці* відносять, зокрема, вміння дотримуватися раціонального режиму розумової праці, виконувати навчальні завдання акуратно, належно утримувати своє робоче місце. Учень повинен уміти чергувати розумову працю з відпочинком або з іншим видом діяльності. Культура розумової праці передбачає знання учнем загальних правил розумової праці та вміння дотримуватися їх у своїй навчальній діяльності; знання важливості поступового входження в роботу, її ритмічності, регулярності у чергуванні праці й відпочинку, робота зі складним і легшим матеріалом тощо. Виходячи із загальних правил, кожен учень розробляє власний стиль навчальної діяльності.

Окрім розглянутих умінь, самостійна навчальна діяльність передбачає також вироблення в учнів уміння зосереджено та уважно працювати, долати труднощі, розвивати пам'ять і використовувати різні її види (логічну, моторну, зорову), вести спостереження і нотатки, володіти деякими раціональними способами розумових дій, контролювати себе.

Різні аспекти проблеми розумового виховання знайшли відображення в педагогічній системі В.О. Сухомлинського. Зокрема, Василь Олександрович наголошував, що учитель повинен знати здоров'я дитини, індивідуальні риси мислення, сильні і слабкі сторони розумового розвитку [9, т. 5, с. 217]; «в учінні повинна бути індивідуалізація: і в змісті розумової праці (в характері завдань), і в часі» [там само, т. 2, с. 468]. Якщо до всіх підходити з однаковою міркою, однобічно, вважав Василь Сухомлинський, можна у деяких дітей утвердити почуття неприйняття школи, навчання, книги. Щоб уникнути цього, необхідно «бачити труднощі кожної дитини в сприйнятті матеріалу» [там само, т. 2, с. 460], «глибоко продумувати шляхи подолання учнями труднощів його засвоєння» [там само, т. 5, с. 10] і «навчити вчитися» [там само, т. 4, с. 413]; «дати інструмент учіння»; «вчити дітей думати» [там само, т. 4, с. 77]; «створити передчуття успіху» [там само, т. 5, с. 12]; «запрягти у посильну розумову працю, яка обіцяє і приносить успіх» [там само, т. 5, с. 239]; «виховати органічну потребу в самоосвіті», «бажання набувати знання протягом усього життя» [там само, т. 4, с. 10]; «навчити самостійно користуватися цінностями із скарбниці людської культури» [там само, т. 5, с. 252].

Особливо актуальними нині є ідеї В.О. Сухомлинського про вдосконалення навчально-ви-

ховного процесу в початковій школі, де триває оновлення змісту навчання, відбувається переорієнтація на розвиток здібностей і обдарувань дітей, їхніх пізнавальних інтересів, підвищення загальної культури кожного учня, формування творчої активної особистості. На думку видатного педагога, роки перебування в початкових класах мають стати для дитини «школою радісного здивування» [там само, т. 5, с. 577], «школою мислення», «оволодіння п'ятьма найголовнішими вміннями, з яких складається велике вміння вчитися: читати, писати, думати, спостерігати явища навколишнього світу, виражати думку про те, що я бачу, роблю, думаю, спостерігаю». Він неодноразово застерігав педагогів від поспішних діагнозів щодо розумового розвитку молодших школярів і радив «не допускати розчарування дитини в навчальній праці» [там само, т. 4, с. 26]. «Справжня школа, – наголошував В.О. Сухомлинський, – це царство діяльної думки» [там само, т. 5, с. 573], а школяр – не пасивний об'єкт навчання і виховання, а активна творча сила, «активний учасник процесу оволодіння знаннями» [там само, т. 4, с. 214]. З погляду вченого, «в розумовій праці школяра на першому місці мають стояти не заучування, а думка, жива творчість» [там само, т. 5, с. 367]; «в основу системи навчання треба покласти яскраву думку, живе слово і творчість дитини» [там само, т. 5, с. 340].

У 1962 році в статті під назвою «Розвиток індивідуальних здібностей і нахилів учнів» Василь Олександрович писав: «Педагогічний колектив прагнуче до того, щоб школа повністю задовольняла індивідуальні інтереси й нахили всіх учнів» [там само, т. 5, с. 138]. Прагнучи до реалізації поставленої мети, В.О. Сухомлинський спрямовував учителів на постійні пошуки нових ефективних форм і методів роботи з учнями на уроках і в позаурочний час, на створення такої системи навчання і виховання, яка б забезпечувала оптимальний розвиток творчої обдарованості, здібностей і нахилів учнів.

У школі проводилися години улюбленого предмета і години творчості, діяла широка мережа факультативів, гуртків: науково-предметних, науково-технічних, літературно-творчих, трудової творчості, художньої культури; ляльковий театр, бригади малої механізації і юних механізаторів тощо. В кожному з численних об'єднань за інтересами було від трьох до 12 учнів. Значною частиною гуртків для учнів початкових і 5–7 класів керували старшокласники. Школярі займалися авіамоделюванням, радіосправою, електротехнікою, фотосправою. Охоче працювали в гуртках прикладного мистецтва, випилювання, різьблення, випалювання, ліплення. Колектив учителів прагнув до того, щоб робота гуртків не лише сприяла підвищенню рівня знань, інтересу учнів до навчання, а й розвивала їх ініціативу, самодіяльність, творчість, спонукала до винахідництва. В технічних гуртках виготовлялися радіоприймачі, прилади і наочні посібники з фізики, хімії, математики, астрономії, діючі моделі

машин і механізмів. Гордістю дітей були зроблені власноруч мінісільгоспмашина, трактор, два автомобілі, сівалки, косарка, молотарка, зерноочисні машини. Частина з них і нині зберігається в музеї В.О. Сухомлинського.

У контексті проблеми розумового виховання школярів не втратили своєї актуальності такі ідеї великого педагога:

- про забезпечення дослідницького характеру розумової праці учнів, розвитку їх допитливості, необхідності навчання їх мистецтву мислення на всіх етапах навчального процесу (розвивати інтелектуальні потреби – «дізнатися, пояснити, дослідити, заглибитися в те чи інше питання» [там само, т. 4, с. 24]; «вчити бачити, шукати і відкривати причинно-наслідкові зв'язки, відповідь на питання «чому?» [там само, т. 2, с. 472]; «спостерігаючи, думаючи, вивчаючи, зіставляючи, діти знаходять істину або ж бачать, що для відкриття істини потрібні нові спостереження, потрібне читання, експериментування» [там само, т. 4, с. 209]; «постановка проблемних питань» [там само, т. 4, с. 251]; «спеціальні завдання на мислення, побудовані на спостереженнях» [там само, т. 4, с. 255]; «вправляти в доказово-мислительній діяльності», «тримати клас у стані дискусії», в ході якої учень досліджує протиріччя і визначає свою точку зору);

- про творчий підхід вчителя до вибору і оптимального поєднання методів навчання, що забезпечують первинне сприйняття, усвідомлення, засвоєння, систематизацію, розвиток, поглиблення і трансформацію знань, «приведення наявних знань у стан активної діяльності, рухомості» [там само, т. 2, с. 489];

- про виховання активної позиції учнів щодо набуття знань і вдосконалення форм їх здобування («спостереження – найважливіше джерело енергії розуму» [там само, т. 2, с. 472], читання («виховати школяра допитливим, вдумливим читачем» [там само, т. 5, с. 431], «екскурс учня у власні думки», «дослідження своєї комори знань» [там само, т. 2, с. 456];

- про доцільність створення окремої програми інтелектуального і трудового розвитку й удосконалення обдарованих дітей; про виховання органічної потреби в самоосвіті, постійному самостійному прирощуванню знань, озброєння учнів технологією самоосвітньої роботи (виділення тем для самоосвіти з кожного предмета, завдання для тривалих самостійних спостережень, досліджень і узагальнень; дні самоосвіти, звіти про самоосвіту тощо);

- про вдосконалення домашньої навчальної роботи учнів, що має забезпечити «розвиток, поглиблення знань, удосконалення вміння вчитись», підготовку до оволодіння знаннями в класі, розвиток індивідуальних нахилів і запитів, задоволення і розвиток багатограничних інтелектуальних потреб; про індивідуалізацію домашніх завдань та їх творчий характер («аналіз, дослідження, порівняння – ці форми активної розумової праці повинні

пронизувати домашні завдання», складання анотацій на прочитані книжки, підготовка рефератів, написання творів, проведення елементарних розрахунків конструкторського характеру тощо);

- про забезпечення широкого застосування знань («розвиток розумових здібностей – це знання в русі, в застосуванні» [там само, т. 5, с. 430], «активне застосування знань породжує справжню освіченість» [там само, т. 5, с. 436]; виконання учнями творчих робіт, складання задач, пов'язаних з працею, технічним конструюванням та моделюванням; залучення учнів до керівництва гуртками, проведення вечорів науки і техніки; підготовка учнів до просвітницької роботи тощо;

- про створення інтелектуального середовища, оформлення шкільних приміщень. «Обстановка, що оточує дитину, повинна її до чогось закликати, чогось учити, ...пробуджувати в неї думки» [там само, т. 4, с. 116].

Учням початкової ланки були адресовані змінні стенди: «Чому це так буває?», «Навіщо так роблять?», «Де це відбувається?», «Як дізнатися?», «Подумай, як розв'язати цю задачу?», «Математика на кожному кроці», «Наші друзі в усьому світі» та ін. Навчальний корпус V–X класів прикрашали панно, плакати-монтажі: «Знання – велике багатство», «Чи знаєш ти механіку?», «На кожному кроці «чому»?», «Сили природи. Прочитай книги про них», «Як працювати над твором», «Світ за тиждень», «Люби рідну мову», «Культура розумової праці», «Золота бібліотека юнацтва», «Прочитай ці книжки» та ін.

Дидактичні відкриття В.О. Сухомлинського (Школа під блакитним небом, уроки мислення, дві програми навчання, Кімната думки, Куточок мрії, години творчості, Ланки юнацьких захоплень, Золота бібліотека дитинства, культ Книги і Рідного слова, Кімната Казки і Свято казки та ін.), практично перевірені в діяльності Павлівської школи, нині стали надбанням творчо працюючих вчителів, результативно сприяють формуванню у дітей та молоді наукового світогляду, розвитку творчих здібностей і навичок самостійного наукового пізнання, самоосвіти і самореалізації особистості.

Література

1. *Державна* національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). – К., 1994. – С. 15–16.
2. *Выготский Л.С.* Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давидова / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
3. *Давыдов В.В.* Виды обобщения в обучении (логико-психолог. проблемы построения учебных предметов) / В.В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1972. – 424 с.
4. *Костюк Г.С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк [Під ред. Л.М. Проколієнко]. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
5. *Кларин М.В.* Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии (анализ зарубежного опыта) / М.В. Кларин. – Рига: НПУ Эксперимент, 1998. – 180 с.

6. *Пиаже Ж.* Изб. психол. тр. / Ж.Пиаже [Пер. с англ. и фр. / вступ. статья В.А. Лекторского, В.Н. Садовского, Е.Г. Юдина]. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 680 с.
7. *Эльконин Д.Б.* Избр. психол. тр. / Д.Б. Эльконин [Под ред. В.В. Давидова, В.П. Зинченко]. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.: ил.
8. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы способностей и вопросы психологической теории / С.Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1960. – №3. – С. 3–15.
9. *Сухомлинський В.О.* Вибрані твори: у 5-ти т. / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1976–1977.

Анотації

Надія КАЛІНІЧЕНКО

Василь Сухомлинський та проблема розумового виховання школярів

У статті розглядаються окремі положення наукових теорій, присвячених проблемі формування творчих здібностей школярів. Значну увагу приділено аналізу ідей В.О. Сухомлинського щодо розумового розвитку учнів, методичних порад видатного педагога з організації навчально-виховного процесу, спрямованого на формування творчої особистості дитини.

Ключові слова: творчість, здібність, теорії формування знань, умінь та навичок, творчий характер пізнавальної діяльності, етапи розвитку творчих здібностей.

Надежда КАЛИНИЧЕНКО

Василий Сухомлинский и проблема умственного воспитания школьников

В статье рассматриваются отдельные положения научных теорий, посвященных проблеме формирования творческих способностей школьников. Значительное внимание уделено анализу идей В.А. Сухомлинского относительно умственного развития учащихся и методических советов по организации учебно-воспитательного процесса, направленного на формирование творческой личности ребенка.

Ключевые слова: творчество, способность, теории формирования знаний, умений и навыков, творческий характер познавательной деятельности, этапы развития творческих способностей.

Nadiya KALINICHENKO

Vasyl Sukhomlynsky and the problem of mental education of schoolchildren

The article is devoted to certain points of scientific theories dealt with the problems of formation of creative abilities of schoolchildren. Substantial attention is devoted to the analyses of ideas of Vasyl Sukhomlynsky concerning mental abilities of pupils, methodical advice of well-known scientist as for organising of educational process directed at formation of creative abilities of children.

Keywords: creativity, ability, the theory of formation of knowledge and skills, creative nature of educational activity, the stages of creative abilities development.